

MARCIN SZWED

Europejski Trybunał Praw Człowieka jako europejski sąd konstytucyjny¹

1. Wstęp

Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPC) od lat wyznacza standardy mające istotny wpływ na krajowe prawo konstytucyjne. Co więcej, ich implementacja może nawet wiązać się niekiedy z koniecznością zmiany krajowej ustawy zasadniczej. Mając na uwadze to znaczenie Trybunału i jego orzecznictwa, można się zastanawiać, czy organ ten nadal można postrzegać jedynie jako sąd międzynarodowy powołany do rozstrzygania sporów między jednostkami a państwem (lub między państwami), czy też może w praktyce stał się on już faktycznym „europejskim sądem konstytucyjnym”. Problem ten od lat dyskutowany jest w literaturze², a choć sam Trybunał nigdy się w ten sposób nie określił, to jednak tezę, o tym, że rzeczywiście pełni on rolę europejskiego sądu konstytucyjnego, przedstawiali w swoich zdaniach odrębnych niektórzy sędziowie ETPC³.

¹ Artykuł powstał na bazie referatu wygłoszonego przez autora podczas 65. Zjazdu Katedr Prawa Konstytucyjnego (14–16 września 2023 r., Krynica-Zdrój).

² Zob. np. G. Ulfstein, *Transnational...*, s. 151–174; W. Sadurski, *Partnering...*, s. 41–45; W. Sadurski, *Quasi-constitutional...*, s. 175–185; R. Harmsen, *The European...*, s. 33–53; S. Greer, L. Wildhaber, *Revisiting...*, s. 655–687; A. Stone Sweet, *On the Constitutionalisation...*, s. 923–944.

³ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 23 czerwca 2016 r. w sprawie *Baka przeciwko Węgrom*, skarga nr 20261/12, zdanie odrębne P. Pinto de Albuquerque i D. Dedova, pkt 23–24.

Celem niniejszego artykułu jest udzielenie odpowiedzi na przedstawione wyżej pytanie, czy ETPC można określać mianem europejskiego sądu konstytucyjnego. Artykuł został podzielony na trzy części. Pierwsza z nich wyjaśnia znaczenie pojęcia „europejski sąd konstytucyjny” oraz przedstawia wnioski z prowadzonych w literaturze dyskusji na temat określania w ten sposób ETPC. Część druga omawia specyfikę ETPC wpływającą na możliwość i sposób realizacji przez ten organ roli europejskiego sądu konstytucyjnego. Wreszcie, w części trzeciej przeanalizowano orzecznictwo ETPC w sprawach kryzysu praworządności w Polsce w świetle wcześniejszych rozważań na temat roli tego organu jako europejskiego sądu konstytucyjnego.

2. Czy Europejski Trybunał Praw Człowieka jest sądem konstytucyjnym?

Jak trafnie zauważono w literaturze, „To, czy Trybunał może być uznany za sąd konstytucyjny lub quasi-konstytucyjny zależy od przyjętej definicji sądu konstytucyjnego”⁴. A. Stone Sweet definiuje sąd konstytucyjny jako „konstytucyjnie ustanowiony, niezależny organ państwa, którego głównym celem jest ochrona normatywnej nadrzędności prawa konstytucyjnego w ramach porządku prawnego”⁵. Zazwyczaj chodzi przy tym o kontrolę scentralizowaną i abstrakcyjną – w państwach opartych na systemie rozproszonej i konkretnej kontroli konstytucyjności zazwyczaj nie ma bowiem organów, które nosiłyby miano sądu konstytucyjnego. Warto jednak zwrócić uwagę, że np. Sąd Najwyższy USA także niekiedy określany jest mianem sądu konstytucyjnego⁶, choć nie posiada on przecież kompetencji do dokonywania kontroli abstrakcyjnej. Oczywiście, sądy konstytucyjne mogą realizować także inne zadania, niemniej warunkiem, bez spełnienia którego nie można danego organu określać mianem sądu konstytucyjnego, jest właśnie posiadanie kompetencji do kontroli konstytucyjności norm⁷.

Patrząc z tej perspektywy, nazywanie ETPC „europejskim sądem konstytucyjnym” może się na pierwszy rzut oka wydawać nietrafne. Trybunał nie orzeka przecież na podstawie żadnej konstytucji, lecz Europejskiej

⁴ G. Ulfstein, *Transnational...*, s. 155 (tłum. własne).

⁵ A. Stone Sweet, *Constitutional...*, s. 817 (tłum. własne).

⁶ Zob. np. J. Greene, *The Supreme Court...*, s. 142.

⁷ Zob. np. W. Sadurski, *Partnering...*, s. 44.

Konwencji Praw Człowieka (dalej: EKPC), a więc umowy międzynarodowej⁸. Co więcej, Trybunał nie dokonuje abstrakcyjnej kontroli norm – jego podstawowym zadaniem jest dokonywanie oceny, czy w konkretnym przypadku doszło do naruszenia EKPC⁹. Nie posiada on także uprawnień do uchylania krajowych aktów normatywnych lub aktów stosowania prawa¹⁰, choć, co ciekawe, już w toku prac nad Konwencją wyrażane były poglądy, że należałoby przyznać Trybunałowi kompetencję do stwierdzania nieważności prawa krajowego sprzecznego z Konwencją¹¹. Obecnie jednak, wyroki ETPC mają charakter deklaratoryjny i jedynie zobowiązują władze do podjęcia określonych działań w celu usunięcia przyczyn i skutków naruszenia EKPC¹².

Pomimo tych oczywistych odmienności między klasycznymi sądami konstytucyjnymi a ETPC, w literaturze trafnie wskazuje się, że określanie Trybunałem mianem europejskiego sądu (lub quasi-sądu) konstytucyjnego nie jest bezzasadne¹³. Za takim stanowiskiem przemawia wiele argumentów odnoszących się zarówno do charakteru i znaczenia EKPC, jak i funkcji realizowanych przez ETPC.

W tym zakresie w pierwszej kolejności warto zauważyć, że choć EKPC rzeczywiście nie jest konstytucją, to sam Trybunał wielokrotnie stwierdzał, że stanowi ona „konstytucyjny instrument europejskiego porządku publicznego”¹⁴. Takie sformułowanie podkreśla znaczenie Konwencji jako aktu prawnego wyznaczającego podstawy ochrony praw człowieka w Europie. Oczywiście w świetle prawa krajowego większości państw stron EKPC znajduje się w hierarchii źródeł prawa poniżej ich konstytucji¹⁵, niemniej Konwencja wiedeńska o prawie traktatów jasno stanowi, że państwa nie

⁸ Zob. np. G. Ulfstein, *Transnational...*, s. 158.

⁹ Zob. np. M. Villiger, *The European Court...*, s. 548.

¹⁰ Zob. np. J. Gerards, *The European Court...*, s. 247; L. Garlicki, Z.A. Garlicka, *External Review...*, s. 363–364.

¹¹ B. van der Sloot, *The Quality...*, s. 163.

¹² Na deklaratoryjny charakter swoich wyroków zwraca uwagę sam Trybunał – zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 29 maja 2019 r. w sprawie *Ilgar Mammadov przeciwko Azerbejdżanowi*, skarga nr 15172/13, pkt 148.

¹³ W. Sadurski, *Quasi-constitutional...*, s. 184–185; S. Greer, L. Wildhaber, *Revisiting...*, s. 667–673; A. Stone Sweet, *On the Constitutionalisation...*, s. 923–944; J. Gerards, *The European Court...*, s. 239–240. Warto odnotować interesujący pogląd A. von Bogdandy’ego i C. Krenna, zdaniem których ETPC wraz Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej pełnią rolę dwóch senatów europejskiej jurysdykcji konstytucyjnej, co nawiązuje do organizacji niemieckiego Federalnego Sądu Konstytucyjnego (A. von Bogdandy, C. Krenn, *ECJ and ECtHR...*, s. 383–418).

¹⁴ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 23 marca 1995 r. w sprawie *Loizidou przeciwko Turcji*, skarga nr 15318/89, pkt 75 (tłum. własne).

¹⁵ Zob. np. S. Bourgeois, *The Implementation...*, s. 8–12; D. Paris, *Allies...*, s. 625–626.

mogą powoływać się na swoje prawo wewnętrzne, by uzasadnić naruszenie swoich obowiązków wynikających z zawartych umów międzynarodowych¹⁶. Dotyczy to także ewentualnych konfliktów między umową międzynarodową a konstytucją (zob. dalej). W jednym ze swoich zdań odrębnych portugalski sędzia Trybunału, Paulo Pinto de Albuquerque, pokusił się wręcz o stwierdzenie, że „czasy konstytucyjnej zaściankowości w Europie” zostały zastąpione epoką „wielopoziomowego konstytucjonalizmu”, w którym EKPC, jako „konstytucyjny instrument europejskiego porządku publicznego”, stoi ponad przepisami konstytucyjnymi wszystkich państw europejskich¹⁷.

Również wspomniany wyżej argument o braku kompetencji ETPC do orzekania o zgodności z Konwencją krajowych aktów normatywnych nie przesądza o niemożności określania tego organu mianem sądu konstytucyjnego. W praktyce bowiem w toku rozpatrywania konkretnych spraw Trybunał niejednokrotnie ocenia przepisy obowiązujące w państwach¹⁸. Niekiedy czyni to w sposób bezpośredni¹⁹, np. w przypadku skarg składanych przez tzw. potencjalne ofiary naruszeń Konwencji w związku ze stosowaniem podsłuchów. W takich sytuacjach nie da się z całkowitą pewnością ustalić, czy skarżący rzeczywiście był podsłuchiwany, więc ETPC skupia się przede wszystkim na badaniu, czy prawo krajowe zapewniało jednostkom odpowiednie gwarancje ochronne²⁰. Trybunał ocenia także prawo krajowe w sprawach, w których do ingerencji w określone wolności i prawa jednostki dochodzi z mocy środków generalnych, a więc bez wydawania aktu indywidualnego i konkretnego²¹. Należy jednak podkreślić, że także w wielu innych, bardziej „typowych”, sprawach Trybunał bada prawo krajowe, np. akcentując, w kontekście wymogu zgodności ingerencji z prawem, że Konwencja wymaga nie tylko samego istnienia podstawy prawnej dla ingerencji, ale i tego, by podstawa ta spełniała pewne wymogi jakościowe, takie jak choćby generalny charakter, przewidywalność, dostępność czy zakaz arbitralności²².

¹⁶ Art. 27 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów sporządzonej w Wiedniu 23 maja 1969 r., Dz.U. 1990, nr 74, poz. 439.

¹⁷ Wyrok ETPC (wielka izba) z 28 czerwca 2018 r. w sprawie *G.I.E.M. S.r.l. i in. przeciwko Włochom*, skargi nr 1828/06, 34163/07 i 19029/11, zdanie odrębne P. Pinto de Albuquerque, pkt 79 (tłum. własne).

¹⁸ Zob. np. J. Gerards, *Abstract and Concrete...*, s. 224–243.

¹⁹ Ibidem, s. 224–226.

²⁰ B. van der Sloot, *The Quality...*, s. 166–168.

²¹ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 22 kwietnia 2013 r. w sprawie *Animal Defenders International przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 48876/08, pkt 106–125; wyrok ETPC z 12 stycznia 2021 r. w sprawie *L.B. przeciwko Węgrom*, skarga nr 36345/16, pkt 48–72.

²² Zob. np. G. Lautenbach, *The Concept...*, s. 86–117.

Oczywiście stwierdzenie przez Trybunał, że w konkretnej sprawie doszło do naruszenia Konwencji z powodu wadliwości przepisów krajowych, nie skutkuje automatycznym pozbawieniem ich mocy obowiązującej. Niemniej, jak trafnie zauważył Wojciech Sadurski, orzeczenia ETPC mogą ostatecznie, nawet jeśli nie bezpośrednio, prowadzić do uchylenia przepisów prawa krajowego ze względu na jego sprzeczność z Konwencją²³. Najlepiej widać to na przykładzie procedury wyroków pilotażowych, w których to ETPC wprost wskazuje na obowiązek podjęcia przez państwo działań nakierowanych na wyeliminowanie stwierdzonych problemów systemowych²⁴. Klasyczne wyroki pilotażowe wydawane są wprawdzie stosunkowo rzadko, ale zdarza się, że także w „zwykłych” orzeczeniach Trybunał zawiera pewne wytyczne dla państw co do potrzeby zmiany wadliwych regulacji prawnych (są to wówczas tzw. orzeczenia quasi-pilotażowe)²⁵. Orzecznictwo ETPC wpływa też na praktykę sądów krajowych, w tym sądów konstytucyjnych²⁶. Niekiedy zresztą ewolucję orzecznictwa sądu konstytucyjnego wymusza sam ETPC, który może przecież rozpatrywać sprawy rozstrzygnięte wcześniej przez krajowe sądy konstytucyjne, a nawet oceniać rzetelność i legalność postępowań przed takimi organami²⁷. W wielu państwach przepisy EKPC mogą być także wzorcem kontroli w postępowaniu przed sądem konstytucyjnym²⁸, a w części – także uzasadniać odstąpienie przez sąd od stosowania przepisu krajowego uznanego za niezgodny z EKPC²⁹. Wyraźnie zatem widać, że wyroki Trybunału mogą przyczynić się do zmiany, wyeliminowania lub zawieszenia skuteczności „niekonwencyjnych” norm prawa krajowego.

W literaturze trafnie dostrzeżono również, że choć w odróżnieniu od krajowych sądów konstytucyjnych, ETPC stwierdza jedynie, czy państwo w konkretnej sprawie naruszyło Konwencję, a jego orzeczenia mają formalnie jedynie moc wiążącą *inter partes*, to jednak ich rzeczywiste znaczenie wykracza poza jednostkową sprawę³⁰. Sam Trybunał traktuje swoje orzeczenia jako *de facto* precedensy, od których nie powinien odstępować bez uzasadnionego

²³ W. Sadurski, *Quasi-constitutional...*, s. 176–177.

²⁴ Zob. np. *ibidem*, s. 176–180.

²⁵ Zob. np. H. Keller, C. Marti, *Reconceptualizing...*, s. 838–839.

²⁶ Zob. np. M. Vašek, *Constitutional Jurisdiction...*, s. 368–371; A. Europe of Rights..., s. 687–688; J. Petrov, *Unpacking...*, s. 501–519.

²⁷ D. Paris, *The Impact...*, s. 484–486.

²⁸ D. Paris, *Allies...*, s. 625–630; J. Velaers, *Constitutional Versus...*, s. 270–273.

²⁹ S. Bourgeois, *The Implementation...*, s. 20–23; G. Martinico, *Is the European...*, s. 412–418.

³⁰ Zob. np. A. von Bogdandy, C. Krenn, *ECJ and ECtHR...*, s. 405–406; D. Kosař, J. Petrov, *The Architecture...*, s. 590–595.

powodu³¹. Uznaje się także, że wywołują one skutek *res interpretata erga omnes*, co oznacza, że przyjęta w nich wykładnia Konwencji wiąże wszystkie państwa Rady Europy³². To wszystko sprawia, że Trybunał może wyznaczać standardy, które powinny być implementowane na szczeblu krajowym. Już w latach 70. XX wieku ETPC stwierdził zresztą, że jego wyroki „w rzeczywistości służą nie tylko rozstrzyganiu spraw wniesionych do Trybunału, ale, bardziej ogólnie, wyjaśnianiu, ochronie i rozwijaniu zasad ustanowionych przez Konwencję, przyczyniając się w ten sposób do przestrzegania przez państwa zobowiązań podjętych przez nie jako Układające się Strony”³³. Można zatem uznać, że tak jak sąd konstytucyjny poprzez swoje orzecznictwo ustala znaczenie norm konstytucyjnych, tak i ETPC kształtuje wiążące państwa standardy quasi-konstytucyjne wynikające z Konwencji³⁴.

Wpływ ETPC jako „europejskiego sądu konstytucyjnego” na krajowy porządek konstytucyjny widać najlepiej na przykładzie tych orzeczeń, w których źródłem naruszenia EKPC były przepisy konstytucji. W takiej bowiem sytuacji do pełnego wykonania wyroku zazwyczaj konieczne jest także dokonanie nowelizacji krajowej ustawy zasadniczej³⁵. Przykładem takiego rozstrzygnięcia jest wyrok w sprawie *Alajos Kiss przeciwko Węgrom*³⁶ z 2010 r., w którym Trybunał stwierdził naruszenie art. 3 Protokołu nr 1 w związku z pozbawieniem praw wyborczych osoby częściowo ubezwłasnowolnionej. Wyrok został wykonany – nowa konstytucja Węgier z 2012 r. zerwała z automatyzmem w pozbawianiu praw wyborczych osób ubezwłasnowolnionych³⁷. Innym wyrokiem, który doprowadził do zmiany krajowej konstytucji, było orzeczenie w sprawie *Paksas przeciwko Litwie*³⁸, dotyczącej dożywotniego pozbawienia biernego prawa wyborczego w wyborach parlamentarnych

³¹ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 9 czerwca 2022 r. w sprawie *Savickis i in. przeciwko Łotwie*, skarga nr 49270/11, pkt 202. Zob. także: K. Wojtyczek, *Precedent...*, s. 233–250.

³² Zob. np. O.M. Arnardóttir, *Res Interpretata...*, s. 819–843. W literaturze nie ma jednak zgody co do tego, czy zachodzi w tym przypadku formalne związanie wykładnią przyjętą przez ETPC, czy też może jedynie jej perswazyjnym oddziaływaniem wynikającym z autorytetu Trybunału – zob. M. Breuer, *‘Principled Resistance’ Meets...*, s. 647 i literatura tam przywołana.

³³ Wyrok ETPC z 18 stycznia 1978 r. w sprawie *Irlandia przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 5310/71, pkt 154 (tłum. własne). Zob. także: P. Pinto de Albuquerque, *The European...*, s. 90.

³⁴ Zob. np. F. de Londras, *Dual Functionality...*, s. 40–42.

³⁵ Zob. A. Bodnar, *Wykonywanie...*, s. 179–190.

³⁶ Wyrok ETPC z 20 maja 2010 r. w sprawie *Alajos Kiss przeciwko Węgrom*, skarga nr 38832/06.

³⁷ Rozdział „Wolność i odpowiedzialność”, art. XXIII ust. 6 konstytucji Węgier – zob. *Ustawa Zasadnicza Węgier*, tłum. J. Snopek, Warszawa 2015, < https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/12/Wegry_2016-popr.pdf >, dostęp: 24 lutego 2024 r.

³⁸ Wyrok ETPC (wielka izba) z 6 stycznia 2011 r. w sprawie *Paksas przeciwko Litwie*, skarga nr 34932/04.

byłego prezydenta złożonego z urzędu w procedurze impeachmentu. W tym przypadku także doszło do wykonania wyroku ETPC poprzez zmianę konstytucji, ale nastąpiło to dopiero w 2022 r., po ponad 11 latach od wydania orzeczenia³⁹. Oczywiście niekiedy dokonanie zmiany konstytucji może być bardzo trudne. Warto tu zwrócić uwagę na wyrok ETPC w sprawie *Sejdić i Finci przeciwko Bośni i Hercegowinie*⁴⁰, w którym stwierdzono naruszenie EKPC przez to, że bierne prawo wyborcze w wyborach do tamtejszej kolektywnej głowy państwa (Prezydium) mieli wyłącznie Bośniacy, Chorwaci i Serbowie. Wyrok ten nie został wykonany do dziś, a w sierpniu 2023 r. ETPC wydał podobne rozstrzygnięcie w sprawie *Kovačević przeciwko Bośni i Hercegowinie*⁴¹.

Do naruszenia EKPC może dojść również z mocy ustawy o zmianie konstytucji lub innego aktu ustawodawczego o mocy równorzędnej z konstytucją, zwłaszcza jeśli ma on charakter instrumentalny. Sytuacja taka zaistniała w sprawie *Baka przeciwko Węgrom*⁴², dotyczącej odwołania prezesa węgierskiego sądu najwyższego na podstawie przepisów przejściowych do nowej konstytucji węgierskiej. Można tu jednak zwrócić uwagę również na sprawę *Selahattin Demirtaş przeciwko Turcji*⁴³, dotyczącą oskarżenia i aresztowania opozycyjnego parlamentarzysty, po uprzednim pozbawieniu go (oraz ponad 150 innych parlamentarzystów) immunitetu w drodze ustawy o zmianie konstytucji. Ustawy o zmianie konstytucji dotyczyła także sprawa *Gyulumyan i in. przeciwko Armenii*⁴⁴. W tym przypadku skargi do Trybunału złożyła grupa sędziów armeńskiego sądu konstytucyjnego złożonych z urzędu na podstawie ustawy o zmianie konstytucji, wprowadzającej ograniczenie długości kadencji do 12 lat (wcześniej sędziowie sądu konstytucyjnego pełnili swój urząd aż do osiągnięcia wieku przejścia w stan spoczynku). I choć ETPC nie dopatrzył się w tej sprawie naruszenia EKPC, to jednak wnikliwie przeanalizował zarzuty skarżących, biorąc pod uwagę m.in. okoliczności,

³⁹ Zob. *Lithuania: Constitutional Amendment Implementing ECHR Judgment*, < <https://www.coe.int/pl/web/execution/-/lithuania-constitutional-amendment-implementing-echr-judgment> >, dostęp: 24 lutego 2024 r.

⁴⁰ Wyrok ETPC (wielka izba) z 22 grudnia 2009 r. w sprawie *Sejdić i Finci przeciwko Bośni i Hercegowinie*, skargi nr 27996/06 i 34836/06.

⁴¹ Wyrok ETPC z 29 sierpnia 2023 r. w sprawie *Kovačević przeciwko Bośni i Hercegowinie*, skarga nr 43651/22 (wyrok nie był jeszcze ostateczny w chwili składania artykułu do publikacji).

⁴² Zob. wyrok w sprawie *Baka*.

⁴³ Wyrok ETPC (wielka izba) z 23 grudnia 2020 r. w sprawie *Selahattin Demirtaş przeciwko Turcji*, skarga nr 14305/17.

⁴⁴ Postanowienie ETPC z 21 listopada 2023 r. w sprawie *Gyulumyan i in. przeciwko Armenii*, skarga nr 25240/20.

w jakich doszło do uchwalenia ustawy o zmianie konstytucji, i cele, jakim miała ona służyć.

Wyroki ETPC w sprawach, w których źródłem naruszenia wolności i praw jednostki była konstytucja lub ustawa ją zmieniająca, są interesujące, gdyż pokazują, że Konwencję można wręcz traktować jako akt wyznaczający swego rodzaju materialne granice zmiany konstytucji⁴⁵. Do naruszenia EKPC może jednak dojść nie tylko poprzez nieadekwatne unormowania konstytucyjne, ale i wówczas, gdy władze krajowe naruszają konstytucję swojego kraju. Możliwość naruszenia Konwencji wskutek pogwałcenia krajowej konstytucji wynika z tego, że w przypadku większości konwencyjnych wolności i praw jednym z podstawowych warunków dopuszczalności ustanawiania ich ograniczeń jest wymóg działania zgodnie z prawem, a to z kolei musi oznaczać także działanie zgodne z krajową konstytucją jako aktem najwyższego rzędu. Ingerencja w wolność lub prawo konwencyjne z naruszeniem krajowej konstytucji będzie więc stanowić działanie bezprawne, a więc *per se* naruszenie EKPC. W ten sposób ETPC jako „europejski sąd konstytucyjny” może pośrednio przyczyniać się do ochrony krajowych konstytucji. W tym zakresie można zwrócić uwagę choćby na wyrok w sprawie *Gumenyuk i in. przeciwko Ukrainie*, w której chodziło o odsunięcie od orzekania sędziów sądu najwyższego na podstawie kontrowersyjnej reformy i nieprzywrócenie ich po wyroku sądu konstytucyjnego stwierdzającego jej niekonstytucyjność⁴⁶. Oczywiście, zważywszy na konwencyjną zasadę subsydiarności (zob. dalej), nie należy jednak oczekiwać, że ETPC będzie dokonywał pogłębionej wykładni przepisów konstytucji. Z tego też powodu swoje ustalenia co do faktu naruszenia konstytucji ETPC opiera zwykle na orzecznictwie sądów krajowych – z reguły sądów konstytucyjnych lub najwyższych⁴⁷.

3. Specyfika ETPC jako „europejskiego sądu konstytucyjnego”

W świetle powyższych argumentów określanie ETPC mianem europejskiego sądu lub quasi-sądu konstytucyjnego można uznać za zasadne. Niemniej w dalszym ciągu odróżnia się on pod wieloma względami od krajowych sądów konstytucyjnych. W szczególności jest on organem Rady Europy, a więc organizacji międzynarodowej, a nie państwa. Ta specyfika sprawia, że

⁴⁵ Zob. Y. Roznai, *The Theory...*, s. 579–580.

⁴⁶ Wyrok ETPC z 22 lipca 2021 r. w sprawie *Gumenyuk i in. przeciwko Ukrainie*, skarga nr 11423/19.

⁴⁷ Zob. np. A. Mężykowska, *Konstytucja RP...*, s. 170–174.

wykonywanie przezeń „konstytucyjnej” funkcji jest ograniczone pewnymi niezwykle istotnymi czynnikami.

Pierwszym ograniczeniem jest oczywiście sam tekst EKPC. Jak już bowiem wskazano, EKPC jest umową międzynarodową dotyczącą wyłącznie ochrony praw człowieka, a zatem wszelkie standardy formułowane przez ETPC muszą być związane z prawami człowieka. Nie wszystkie zatem zagadnienia z zakresu prawa konstytucyjnego mogą być przedmiotem jego orzecznictwa. Wiele problemów ustrojowych, istotnych z perspektywy konstytucyjnej, nie będzie podlegało kognicji ETPC z uwagi na brak ich bezpośredniego związku z wolnościami i prawami jednostki wyrażonymi w Konwencji. Można tu wymienić choćby kwestie związane z ochroną samodzielności jednostek samorządu terytorialnego czy prawem budżetowym.

Mimo tych ograniczeń wynikających z zakresu przedmiotowego EKPC, Trybunał wydał wiele orzeczeń w sprawach o istotnym znaczeniu ustrojowym. Doszukuje się bowiem niekiedy wątków „prawno-człowieczych” w sprawach, które na pierwszy rzut oka dotyczą raczej problemów ustrojowych. Interpretując przepisy EKPC, Trybunał bierze pod uwagę także wartości wymienione w Preambule do Konwencji, w tym przede wszystkim – zasadę rządów prawa⁴⁸. W ostatnich latach wzgląd na zasadę rządów prawa skłonił Trybunał do objęcia szerszą ochroną konwencyjną sędziów. Chodzi przy tym nie tylko o prawo do sądu⁴⁹, ale i o ochronę wolności słowa⁵⁰ czy prawa do prywatności, które jest interpretowane przez Trybunał ekstensywnie i w pewnych okolicznościach może obejmować także sferę życia zawodowego⁵¹. Potrzebę ochrony praw sędziów Trybunał tłumaczy tym, że trudno byłoby oczekiwać od sędziów skutecznego stania na straży rządów prawa, gdyby sami byli pozbawieni ochrony prawnej⁵².

Trybunał odwołuje się także do innej wartości wymienionej w Preambule do EKPC, tj. demokracji⁵³. W tym zakresie np. rozpatrywał sprawy dotyczące wolności słowa posłów i ich ochrony przed arbitralnymi działaniami władz

⁴⁸ Zob. np. G. Lautenbach, *The Concept...*; R. Spano, *Zasada...*, s. 4–16.

⁴⁹ Zob. np. M. Leloup, *Not Just...*, s. 23–57.

⁵⁰ Zob. np. *Baka przeciwko Węgrom*, cyt. wyżej; wyrok z 16 czerwca 2022 r. w sprawie *Žurek przeciwko Polsce*, skarga nr 39650/18, pkt 201–229.

⁵¹ Wyrok ETPC (wielka izba) z 25 września 2018 r. w sprawie *Denisov przeciwko Ukrainie*, skarga nr 76639/11, pkt 95–117.

⁵² Wyrok ETPC (wielka izba) z 15 marca 2022 r. w sprawie *Grzęda przeciwko Polsce*, skarga nr 43572/18, pkt 264.

⁵³ Zob. np. A. Wiśniewski, *Europejski Trybunał...*, s. 7–29; J. Zand, *The Concept...*, s. 195–227.

parlamentu⁵⁴. Trybunał wydał także szereg orzeczeń w sprawach dotyczących prawa do wolnych wyborów⁵⁵ czy wolności tworzenia i działania partii politycznych⁵⁶.

Aktywizm orzecznictwa ETPC w sprawach dotyczących problemów konstytucyjnych ma jednak oczywiście swoje granice. Jak trafnie dostrzegł Geir Ulfstein, jednym z czynników odróżniających system konwencyjny od systemów krajowych jest to, że obejmuje on swym zakresem wiele bardzo zróżnicowanych krajowych porządków prawnych⁵⁷. Trybunał musi mieć na uwadze, że jego jurysdykcja obejmuje 46 państw europejskich, które mają bardzo zróżnicowane systemy prawne, również w zakresie norm konstytucyjnych. Celem Konwencji nie była i nie jest pełna harmonizacja norm ustrojowych wszystkich państw Rady Europy, a jedynie ochrona praw człowieka, która na poziomie krajowym może być realizowana na wiele sposobów. Również legitymizacja uprawnień ETPC jest inna niż sądów krajowych⁵⁸ – nie wywodzi się ona bowiem z woli narodu-suwerena. W literaturze prezentowane są różne poglądy na ten temat, ale można przyjąć, że jednym z jej źródeł jest zgoda państw, które zdecydowały się na ratyfikację Konwencji i wciąż pozostają jej stronami⁵⁹. Zbyt aktywistyczne podejście do orzekania i tworzenie nowych standardów wpływających znacząco na krajowe porządki konstytucyjne mogłoby prowadzić do oskarżeń, że Trybunał działa *ultra vires* i nakłada na państwa obowiązki, na które nie wyraziły one dobrowolnie zgody⁶⁰.

Trafnie zatem wskazuje się, że ETPC musi respektować zasadę subsydiarności⁶¹, zgodnie z którą to w pierwszej kolejności na państwach ciążyą obowiązki związane z ochroną wolności i praw konwencyjnych, a zadaniem ETPC jest przede wszystkim kontrola tego, jak państwa się z tych

⁵⁴ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 17 maja 2016 r. w sprawie *Karácsony i in. przeciwko Węgrom*, skargi nr 42461/13 i 44357/13; wyrok ETPC z 5 października 2023 r. w sprawie *Ikotity i in. przeciwko Węgrom*, skarga nr 50012/17.

⁵⁵ Zob. np. wyrok ETPC z 10 listopada 2022 r. w sprawie *Bakirdzi i E.C. przeciwko Węgrom*, skarga nr 49636/14 65678/14; wyrok ETPC z 11 lipca 2019 r. w sprawie *Abdalov i in. przeciwko Azerbejdżanowi*, skargi nr 28508/11, 37602/11 i 43776/11.

⁵⁶ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 30 stycznia 1998 r. w sprawie *The United Communist Party of Turkey i in. przeciwko Turcji*, skarga nr 19392/92.

⁵⁷ G. Ulfstein, *Transnational...*, s. 164.

⁵⁸ Ibidem, s. 164–166.

⁵⁹ Zob. np. K. Dzehtsiarou, *European Consensus...*, s. 149–155.

⁶⁰ Warto zauważyć, że niektóre europejskie sądy konstytucyjne dopuszczają kontrolę i odmowę wykonania wyroków ETPC wydanych z przekroczeniem kompetencji (*ultra vires*) lub naruszających tożsamość konstytucyjną państwa – zob. *Principled Resistance to...*; M. Breuer, *‘Principled Resistance’ Meets...*, s. 641–669; I.C. Kamiński, *Konstytucja krajowa...*, s. 90–107.

⁶¹ G. Ulfstein, *Transnational...*

obowiązków wywiązują⁶². Również kompetencje ETPC do interpretacji prawa krajowego i ustalania, czy doszło do jego złamania, są dość ograniczone i musi się on w tym zakresie opierać na ustaleniach sądów krajowych, chyba że te są arbitralne⁶³. W przeszłości niektóre państwa krytykowały ETPC za nadmierny aktywizm orzeczniczy, co zaowocowało wpisaniem do preambuły EKPC, z mocy Protokołu nr 15 do Konwencji, bezpośredniego odwołania do zasady subsydiarności⁶⁴.

Przejawem zasady subsydiarności jest m.in. wypracowana w orzecznictwie ETPC koncepcja marginesu swobody, zakładająca, że państwom przysługuje pewien zakres autonomii przy ustanawianiu zasad ochrony i ograniczeń wolności i praw konwencyjnych⁶⁵. Szerokość owego marginesu zależy zaś od wielu czynników, w tym np. od charakteru ograniczanego prawa i celów, którym ograniczenie ma służyć, a także istnienia konsensusu państw europejskich co do jakiejś kwestii⁶⁶.

W ostatnich latach w orzecznictwie ETPC coraz istotniejsze znaczenie odgrywa także tzw. proceduralne podejście do ochrony praw człowieka. Jak wskazuje R. Spano, podejście to zakłada, że Trybunał, badając, czy w danej sprawie doszło do naruszenia Konwencji, bierze pod uwagę jakość procesów decyzyjnych w państwach⁶⁷. Bada zatem, czy określona ingerencja w wolności i prawa jednostki została oceniona przez sądy krajowe w rzetelny sposób i z uwzględnieniem standardów konwencyjnych. Co więcej, Trybunał uwzględnia też, czy parlament, uchwalając określone przepisy krajowe ograniczające wolność lub prawo konwencyjne w dobrej wierze wyważył kolidujące ze sobą interesy⁶⁸. Takie podejście Trybunału wiąże się z kilkoma konsekwencjami. Państwa działające w dobrej wierze mogą liczyć na większą powściągliwość orzeczniczą ETPC⁶⁹. Z kolei państwa działające w złej wierze, ignorujące standardy konwencyjne czy wręcz otwarcie wypowiadające im posłuszeństwo, nie mogą liczyć na tolerancję ze strony Trybunału⁷⁰. Na

⁶² Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 6 listopada 2017 r. w sprawie *Garib przeciwko Holandii*, skarga nr 43494/09, pkt 137.

⁶³ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 20 marca 2018 r. w sprawie *Radomilja i in. przeciwko Chorwacji*, skargi nr 37685/10 i 22768/12, pkt 149.

⁶⁴ J. Gerards, *The European Court...*, s. 241.

⁶⁵ Zob. np. L. Garlicki, *Wartości lokalne...*, s. 4–5.

⁶⁶ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 3 listopada 2011 r. w sprawie *S.H. i in. przeciwko Austrii*, skarga nr 57813/00, pkt 94.

⁶⁷ R. Spano, *The Future...*, s. 480–481.

⁶⁸ Ibidem, s. 488–489.

⁶⁹ Ibidem, s. 487–493.

⁷⁰ Ibidem, s. 493.

tę ostatnią kwestię zwróciła także uwagę B. Çali, która w artykule z 2018 r. postawiła tezę, że już obecnie można dostrzec tworzenie się w orzecznictwie ETPC, jak to nazwała, „zmiennej geometrii”, tj. mocniejszego różnicowania podejścia Trybunału do oceny działań państw w zależności od ich złej lub dobrej wiary⁷¹.

Wreszcie, omawiając czynniki wpływające na wykonywanie przez ETPC funkcji europejskiego sądu konstytucyjnego, nie sposób także abstrahować od systemowych problemów, z którymi od lat boryka się ten organ, a związanymi przede wszystkim z przewlekłością prowadzonych przed nim postępowań oraz niewykonywaniem jego orzeczeń. Stąd w literaturze już od dawna prowadzona jest dyskusja na temat potrzeby przyjęcia dalszych reform Trybunału, które wzmacniałyby jego konstytucyjną funkcję⁷². Zwolennicy tego rodzaju zmian argumentują, że nie jest zasadne i realistyczne oczekiwanie, że Trybunał będzie w stanie rozpatrzyć każdą napływającą do niego sprawę dotyczącą naruszenia Konwencji, bo już obecnie jest on zalanym skargami, dotyczącymi nierzadko powtarzalnych, a czasami i błahych problemów⁷³. Należy zatem, ich zdaniem, zapewnić Trybunałowi możliwość skupienia się na rozstrzyganiu spraw o znaczeniu najbardziej podstawowym, które pozwolą mu na realizację misji wyznaczania wspólnych europejskich standardów praw człowieka⁷⁴. Przeciwnicy takiego podejścia akcentują natomiast, że mogłoby ono zagrażać realizacji przez Trybunał jego podstawowego zadania, jakim jest rozstrzyganie skarg osób, których wolności i prawa konwencyjne zostały naruszone oraz zapewnianie takim osobom ochrony i rekompensaty⁷⁵.

4. Europejski Trybunał Praw Człowieka jako „europejski sąd konstytucyjny” a kryzys praworządności w Polsce

Prawdziwym testem dla ETPC jako „europejskiego sądu konstytucyjnego” był kryzys praworządności w Polsce. Faktyczne przekształcenie Trybunału Konstytucyjnego z organu mającego stać na straży przestrzegania polskiej

⁷¹ B. Çali, *Coping...*, s. 270–274.

⁷² Zob. np. R. Harmsen, *The European...*, s. 33–53.

⁷³ Zob. np. S. Greer, L. Wildhaber, *Revisiting...*, s. 664–666; F. de Londras, *Dual Functionality...*, s. 42–44.

⁷⁴ R. Harmsen, *The European...*, s. 36–37.

⁷⁵ Ibidem, s. 38–40.

Konstytucji w „narzędzie w rękach władzy”⁷⁶ doprowadziło bowiem do tego, że wiele problemów konstytucyjnych nie może być skutecznie rozstrzygniętych na poziomie krajowym, co skłaniało jednostki do poszukiwania alternatywnych form ochrony, w tym także i na drodze postępowań przed ETPC. W ten sposób ukształtowała się nowa, interesująca płaszczyzna relacji między ETPC a krajowym porządkiem konstytucyjnym. Trybunał do pewnego stopnia musiał bowiem stać się substytutem polskiego TK⁷⁷ i poprzez rozpatrywanie skarg indywidualnych opartych na zarzutach naruszenia wolności i praw konwencyjnych, ETPC pośrednio przyczyniał się także do ochrony polskiego porządku konstytucyjnego⁷⁸. Niejednokrotnie bowiem naruszenie Konwencji było skutkiem nierespektowania przez polskie władze nie tylko EKPC, ale i polskiej Konstytucji.

Analizując, w jaki sposób ETPC realizował swoją konstytucyjną misję w sprawach polskich po 2015 r., należy w pierwszej kolejności odnotować, że wiele z problemów, jakie narosły w Polsce po 2015 r., nie było jeszcze przedmiotem orzeczeń ETPC. Trybunał nie rozstrzygnął jak do tej pory choćby spraw dotyczących ograniczeń wolności zgromadzeń⁷⁹ czy obniżania emerytur byłym funkcjonariuszom służb PRL (jedynie poza kwestią przewlekłości postępowań⁸⁰). Przed Trybunałem toczy się obecnie szereg spraw dotyczących tego rodzaju problemów⁸¹, jak również innych zagadnień związanych pośrednio lub bezpośrednio z kryzysem praworządności, ale na dziś brak w nich rozstrzygnięć. Wyraźnie widać zatem, że nawet jeśli ETPC może być postrzegany jako „europejski sąd konstytucyjny”, to jednak nie

⁷⁶ M. Wolny, M. Szuleka, *Narzędzie...*; zob. też W. Sadurski, *Polish Constitutional Tribunal...*, s. 63–84; M. Pyziak-Szafnicka, *Trybunał...*, s. 25–45.

⁷⁷ A. von Bogdandy i C. Krenn wskazują, że w latach 90. XX wieku ETPC występował jako faktyczny *ersatz* sądu konstytucyjnego dla wielu państw Europy Środkowej i Wschodniej, zanim te utworzyły swoje własne organy tego typu (A. von Bogdandy, C. Krenn, *ECJ and ECtHR...*, s. 403).

⁷⁸ A. Mężykowska, *Konstytucja RP...*, s. 182.

⁷⁹ Doszło jednak do polubownego zakończenia postępowania dotyczącego zakazu organizacji kontrmanifestacji względem zgromadzenia cyklicznego – Trybunał skreślił sprawę z listy skarg z powodu zawarcia ugody między rządem a skarżącym (postanowienie ETPC z 25 sierpnia 2022 r. w sprawie *Kornacki przeciwko Polsce*, skarga nr 4775/18).

⁸⁰ Wyrok ETPC z 21 lipca 2022 r. w sprawie *Bieliński przeciwko Polsce*, skarga nr 48762/19.

⁸¹ Zob. np. sprawy: *Raboszuk przeciwko Polsce*, skargi nr 231/22, 5126/22 i 5449/22 (obniżenie emerytury byłym funkcjonariuszom służb PRL); *Siedlecka przeciwko Polsce*, skarga nr 13375/18 (zamknięcie uczestników zgromadzenia w kordonie utworzonym przez funkcjonariuszy Policji); *Epler i Skubiszewski przeciwko Polsce*, skargi nr 8520/22 i 10335/22 (zakaz zgromadzeń w związku z wprowadzeniem stanu wyjątkowego na terenach przy granicy polsko-białoruskiej).

jest on w stanie w pełni zastąpić krajowych organów ochrony prawa i praw człowieka.

W zasadzie pierwszym wyrokiem ETPC dotyczącym, choć jedynie w pewnym zakresie, kryzysu praworządności w Polsce był wyrok w sprawie *Solska i Rybicka przeciwko Polsce*⁸² z 2018 r. Trybunał orzekł w nim, że przeprowadzenie ekshumacji dwóch ofiar katastrofy smoleńskiej bez zapewnienia ich żonom, sprzeciwiającym się takiemu działaniu, możliwości zaskarżenia decyzji prokuratora w tym zakresie, naruszało art. 8 EKPC. Związek z kryzysem rządów prawa polegał w tym przypadku na roli Trybunału Konstytucyjnego. W chwili złożenia przez kobiety skarg do ETPC toczyło się postępowanie przed TK zainicjowane pytaniem prawnym Sądu Okręgowego w Warszawie dotyczącym konstytucyjności przepisów Kodeksu postępowania karnego regulujących zasady przeprowadzania ekshumacji. Skarżące wskazywały, że postępowanie to nie powinno mieć wpływu na dopuszczalność ich skarg do ETPC m.in. z tego powodu, że Trybunał Konstytucyjny nie był już w tym momencie organem niezależnym, choćby z uwagi na obecność w jego składzie osób nieprawidłowo wybranych. Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał jednak, że nie ma potrzeby badać niezależności TK, gdyż postępowanie przed tym organem i tak nie mogło zapewnić skutecznej ochrony praw skarżących, skoro do ekshumacji doszło jeszcze przed wydaniem przez TK rozstrzygnięcia⁸³. Trybunał nie odniósł się zatem bezpośrednio do problemu związanego z kryzysem praworządności⁸⁴, ale jednak rozstrzygnął istotną sprawę dotyczącą ochrony wolności i praw jednostki, zanim zrobił to TK⁸⁵.

Przez okres następnych blisko trzech lat ETPC nie wydawał jednak wyroków dotyczących kryzysu praworządności w Polsce, co pozwalało wątpić, czy będzie on w stanie rzeczywiście odegrać w tym przypadku rolę europejskiego sądu konstytucyjnego. Tempo, w jakim rządzący dokonywali kolejnych ataków na niezależność sądownictwa w Polsce, wymagało bowiem szybszej reakcji niż charakterystyczne dla ETPC wieloletnie postępowania. Symptomatyczne zresztą, że pierwsze orzeczenie w sprawie dotyczącej

⁸² Wyrok ETPC z 20 września 2018 r. w sprawie *Solska i Rybicka przeciwko Polsce*, skargi nr 30491/17 i 31083/17.

⁸³ Ibidem, pkt 66–72.

⁸⁴ Zob. też: W. Sadurski, *Poland's Constitutional...*, s. 197–199.

⁸⁵ Ostatecznie TK umorzył postępowanie (postanowienie TK z 11 lipca 2019 r., P 18/17, OTK-A 2019, poz. 50), wydając jednocześnie postanowienie sygnalizacyjne (postanowienie TK z 11 lipca 2019 r., S 2/19, OTK-A 2019, poz. 51). Oba postanowienia zostały jednak wydane z udziałem dwóch osób wybranych na stanowiska sędziów TK z naruszeniem prawa.

naruszania standardów niezależności sądownictwa w Polsce wydał jednak Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej: TSUE)⁸⁶, a nie ETPC.

Poważniejsze zaangażowanie Trybunału w sprawy dotyczące kryzysu praworządności w Polsce nastąpiło dopiero w 2021 r., a więc blisko sześć lat po pierwszych atakach władz polskich na niezależność sądownictwa. Mowa tu oczywiście o wyroku w sprawie *Xero Flor*, w którym Trybunał przesądził, że umorzenie postępowania zainicjowanego skargą konstytucyjną przez TK w składzie z udziałem osoby nieuprawnionej do orzekania narusza prawo jednostki do sądu ustanowionego ustawą⁸⁷.

Po wydaniu wyroku w tej sprawie tempo rozpoznawania przez ETPC kolejnych spraw dotyczących różnych aspektów kryzysu niezależności sądownictwa w Polsce zdecydowanie wzrosło. Trybunał wyraźnie uzmysłowił sobie, że kryzys praworządności stanowi poważne zagrożenie dla praw człowieka w Polsce, i zaczął traktować sprawy dotyczące ataków na niezależność sądownictwa priorytetowo. Przyczyniły się do tego m.in. wprowadzone w marcu 2021 r. zmiany w przyjętej przez Trybunał polityce priorytetyzacji spraw⁸⁸, które umożliwiły szybsze rozpoznawanie spraw uznanych za istotne m.in. z tego powodu, że ich rozstrzygnięcie może się przyczynić do zmiany lub wyjaśnienia międzynarodowego lub krajowego prawa lub praktyki (tzw. *impact cases*)⁸⁹. Stąd też wiele spraw dotyczących kryzysu praworządności w Polsce było rozpoznawanych, jak na standardy obowiązujące w Trybunale, bardzo szybko. Przykładowo, sprawy *Juszczyszyn przeciwko Polsce*⁹⁰ oraz *Advance Pharma przeciwko Polsce*⁹¹ zostały rozstrzygnięte już po nieco ponad dwóch latach i dwóch miesiącach od wniesienia skargi, a zakończona wydaniem wyroku pilotażowego sprawa *Wałęsa przeciwko Polsce*⁹² nawet szybciej. Dla porównania, skarga dotycząca braku związków partnerskich

⁸⁶ Wyrok TSUE z 24 czerwca 2019 r. w sprawie *Komisja przeciwko Polsce*, C-619/18, ECLI:EU:C:2019:531.

⁸⁷ Wyrok ETPC z 7 maja 2021 r. w sprawie *Xero Flor w Polsce sp. z o.o. przeciwko Polsce*, skarga nr 4907/18. Zob. też M. Szwed, *The Polish...*, s. 132–154.

⁸⁸ Zob. też M. Krzyżanowska-Mierzewska, *Proceduralna reakcja...*, s. 19–21.

⁸⁹ Zob. komunikat ETPC „A Court that Matters/Une Cour qui compte”. A Strategy for More Targeted and Effective Case-Processing, 17 marca 2021 r., < https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Court_that_matters_ENG >, dostęp: 25 lutego 2024 r.

⁹⁰ Wyrok ETPC z 6 października 2022 r. w sprawie *Juszczyszyn przeciwko Polsce*, skarga nr 35599/20 (wniesiona 4 sierpnia 2020 r.).

⁹¹ Wyrok ETPC z 3 lutego 2022 r. w sprawie *Advance Pharma sp. z o.o. przeciwko Polsce*, skarga nr 1469/20 (wniesiona 2 grudnia 2019 r.).

⁹² Wyrok ETPC z 23 listopada 2023 r. w sprawie *Wałęsa przeciwko Polsce*, skarga nr 50849/21 (wniesiona 5 października 2021 r.).

w Polsce czekała na rozpoznanie sześć lat i 10 miesięcy⁹³, a skarga dotycząca funkcjonowania Krajowego Ośrodka Zapobiegania Zachowaniom Dys socjalnym⁹⁴ pozostaje nierozpoznana już od ponad siedmiu lat, i to nawet mimo tego, że pojawia się w niej zarzut naruszenia art. 3 EKPC.

Priorytetowe podejście ETPC do spraw dotyczących ataków na niezależność polskich sądów można dostrzec także w jego podejściu do stosowania środków tymczasowych⁹⁵. Jak informuje sam Trybunał, środki tymczasowe wydaje on jedynie w wyjątkowych sprawach, w których zachodzi bezpośrednie ryzyko wyrządzenia skarżącemu nieodwracalnej szkody⁹⁶. Wobec zaostżrzenia się kryzysu praworządności w Polsce także polscy sędziowie poddawani szykanom wnosili do ETPC o zarządzenie środków tymczasowych, ale początkowo ETPC odmawiał⁹⁷, uznając zapewne, że nie zachodziła sytuacja bezpośredniego ryzyka wyrządzenia skarżącemu nieodwracalnej szkody. Praktyka ta uległa zmianie na początku 2022 r.⁹⁸, kiedy to ETPC wydał środek tymczasowy w sprawie *Wróbel przeciwko Polsce*⁹⁹, zobowiązując polskie władze do zapewnienia, że postępowanie w sprawie uchylenia immunitetu skarżącego, sędziego Sądu Najwyższego, będzie odpowiadało wymogom wynikającym z art. 6 EKPC i że do czasu rozpoznania jego skargi żadna decyzja w jego sprawie nie zostanie podjęta przez Izbę Dyscyplinarną SN. W lutym 2023 r. ETPC poinformował, że od stycznia 2022 r. wpłynęło do niego 60 wniosków o zastosowanie środków tymczasowych w sprawach polskich sędziów, a 17 z nich zostało przynajmniej częściowo uwzględnionych¹⁰⁰.

O tym, że ETPC dostrzegł szczególne znaczenie kryzysu konstytucyjnego w Polsce, świadczy również fakt wydania przez niego, w listopadzie

⁹³ Wyrok ETPC z 12 grudnia 2023 r. w sprawie *Przybyszewska i in. przeciwko Polsce*, skarga nr 11454/17 i in. (pierwsza z tej grupy skarg została wniesiona 1 lutego 2017 r.).

⁹⁴ Sprawa *W. przeciwko Polsce*, skarga nr 43562/17 (wniesiona 12 czerwca 2017 r.).

⁹⁵ M. Krzyżanowska-Mierzewska, *Proceduralna reakcja...*, s. 21–22.

⁹⁶ Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 4 lutego 2005 r. w sprawie *Mamatkulov i Askarov przeciwko Azerbejdżanowi*, skargi nr 46827/99 i 46951/99, pkt 104.

⁹⁷ A. Bodnar, P. Filipek, *Time Is...*

⁹⁸ Szerzej na temat ewolucji praktyki ETPC w zakresie stosowania środków tymczasowych zob. G. Gentile, D. Sartori, *Interim Measures...*, s. 21–22.

⁹⁹ Zob. komunikat ETPC z 8 lutego 2022 r., *Interim Measures in the Case of Polish Supreme Court Judge's Immunity*, < <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-7310815-9972372&filename=Interim%20measures%20in%20another%20case%20of%20Polish%20Supreme%20Court%20judge%27s%20immunity.pdf> >, dostęp: 24 lutego 2024 r.

¹⁰⁰ Zob. komunikat ETPC z 16 lutego 2023 r., *Non-compliance with Interim Measure in Polish Judiciary Cases*, < <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-7573075-10409301&filename=Non-compliance%20with%20interim%20measure%20in%20Polish%20judiciary%20cases.pdf> >, dostęp: 25 lutego 2024 r.

2023 r., wyroku pilotażowego w sprawie *Wałęsa przeciwko Polsce*. Orzeczenie to, będące swoistą kulminacją orzecznictwa Trybunału na tle nieprawidłowości w powołaniach sędziów Sądu Najwyższego, stwierdzało istnienie wad systemowych związanych z odebraniem niezależności Krajowej Radzie Sądownictwa, statusem nowo powoływanych sędziów oraz konstrukcją tzw. skargi nadzwyczajnej, a także zobowiązało władze Polski do ich wyeliminowania. Jak dotąd Trybunał nie zdecydował się na wydanie wyroku pilotażowego w sprawach dotyczących innych obszarów dotkniętych kryzysem praworządności w Polsce, w tym np. sytuacji w Trybunale Konstytucyjnym.

Dotychczas Trybunał wydał wyroki w odniesieniu do następujących kwestii związanych z kryzysem praworządności w Polsce: wadliwy wybór sędziów TK¹⁰¹ oraz ograniczenie prawa do legalnej aborcji wskutek wyroku TK wydanego w składzie z udziałem osób wybranych niezgodnie z prawem¹⁰², wygaszenie kadencji członków sędziowskich KRS¹⁰³, powoływanie sędziów SN z naruszeniem prawa¹⁰⁴, funkcjonowanie skargi nadzwyczajnej¹⁰⁵, odwoływanie prezesów sądów przez Ministra Sprawiedliwości bez zapewnienia im dostępu do sądu¹⁰⁶, obniżenie wieku obowiązkowego przejścia w stan spoczynku przez sędziów sądów powszechnych¹⁰⁷ oraz poddawanie niezawisłych sędziów różnego rodzaju szykanom¹⁰⁸.

Jak wiadomo, wyroki te spotkały się z krytyką rządu Zjednoczonej Prawicy, a Trybunał Konstytucyjny orzekł wręcz, że ETPC orzekał w części z nich *ultra vires*, przyjmując wykładnię wykraczającą poza tekst Konwencji

¹⁰¹ Zob. wyrok w sprawie *Xero Flor*.

¹⁰² Wyrok ETPC z 14 grudnia 2023 r. w sprawie *M.L. przeciwko Polsce*, skarga nr 40119/21.

¹⁰³ Wyroki w sprawach *Grzęda przeciwko Polsce* oraz *Żurek przeciwko Polsce*.

¹⁰⁴ Wyrok ETPC z 22 lipca 2021 r. w sprawie *Reczkowicz przeciwko Polsce*, skarga nr 43447/19; wyrok ETPC z 8 listopada 2021 r. w sprawie *Dolińska-Ficek i Ozimek przeciwko Polsce*, skargi nr 49868/19 oraz 57511/19; *Advance Pharma sp. z o.o. przeciwko Polsce*; *Juszczyszyn przeciwko Polsce*; wyrok ETPC z 6 lipca 2023 r. w sprawie *Tuleya przeciwko Polsce*, skargi nr 21181/19 i 51751/20; wyrok ETPC z 23 listopada 2023 r. w sprawie *Wałęsa przeciwko Polsce*, skarga nr 50849/21.

¹⁰⁵ Wyrok ETPC z 23 listopada 2023 r. w sprawie *Wałęsa przeciwko Polsce*, skarga nr 50849/21.

¹⁰⁶ Wyrok ETPC z 29 czerwca 2021 r. w sprawie *Broda i Bojara przeciwko Polsce*, skargi nr 26691/18 i 27367/18.

¹⁰⁷ Wyrok ETPC z 24 października 2023 r. w sprawie *Pająk i inni przeciwko Polsce*, skargi nr 25226/18 i inne.

¹⁰⁸ Wyroki w sprawach *Żurek przeciwko Polsce*; *Juszczyszyn przeciwko Polsce*; *Tuleya przeciwko Polsce*.

i nakładając w konsekwencji na polski rząd zobowiązania, których dobrowolnie nie zaciągnął¹⁰⁹. Krytyka ta nie była jednak uzasadniona¹¹⁰.

We wszystkich dotychczasowych orzeczeniach w sprawach dotyczących kryzysu praworządności w Polsce Trybunał stosował zasady, które wypracował w swoim wcześniejszym orzecznictwie. I tak np. w kwestiach dotyczących dostępu sędziów do sądu w sprawach dotyczących ich stosunku służbowego kluczowy precedens stanowił wyrok w sprawie *Vilho Eskelinen i in. przeciwko Finlandii*¹¹¹ z 2007 r., w odniesieniu do ochrony prywatności sędziów w kontekście nakładanych na nich środków związanych z ich życiem zawodowym – wyrok w sprawie *Denisov przeciwko Ukrainie*¹¹² z 2018 r., a co do wolności słowa sędziów – wyrok w sprawie *Baka przeciwko Węgrom*¹¹³ z 2016 r. Nowością orzecniczą było ukształtowanie orzecznictwa na tle wad w powołaniach sędziów – kluczowy wyrok, na którym opierał się później ETPC w sprawach polskich, został wydany w 2020 r. w sprawie *Ástráðsson przeciwko Islandii*¹¹⁴. Nie oznacza to oczywiście, że w wyrokach w sprawach polskich nie ma żadnych nowości interpretacyjnych – można je znaleźć zwłaszcza w wyroku *Grzęda* oraz *Xero Flor*, choć oba orzeczenia i tak w większym zakresie doprecyzowują jedynie wcześniejsze orzecznictwo.

Wyroki ETPC nie opierały się także na stosowaniu jakiejś abstrakcyjnej i niedookreślonej idei praworządności, z której Trybunał wywodziłby nowe standardy materialne nakładające na państwa daleko idące obowiązki w zakresie dostosowania swoich porządków konstytucyjnych do wymagań konwencyjnych. Zauważmy choćby, że w sprawach dotyczących naruszeń Konwencji w związku z wadliwością procesu powołań sędziowskich Trybunał nie wykreował standardu zobowiązującego państwa do wprowadzenia jednego modelu powołań sędziów, ani nawet nie stwierdził, że w procesie powołań musi uczestniczyć niezależna rada sądownictwa, mimo że takie rozwiązanie rekomendują akty *soft law* Rady Europy¹¹⁵.

¹⁰⁹ Wyroki TK: z 24 listopada 2021 r., K 6/21, OTK-A 2022, poz. 9; z 10 marca 2022 r., K 7/21, OTK-A 2022, poz. 24 (wyrok wydany z udziałem osoby wybranej na stanowisko sędziego TK z naruszeniem prawa).

¹¹⁰ Zob. też: A. Płoszka, *It Never...*, s. 62–66.

¹¹¹ Wyrok ETPC (wielka izba) z 19 kwietnia 2007 r. w sprawie *Vilho Eskelinen i in. przeciwko Finlandii*, skarga nr 63235/00.

¹¹² Wyrok w sprawie *Denisov przeciwko Ukrainie*.

¹¹³ Wyrok w sprawie *Baka przeciwko Węgrom*.

¹¹⁴ Wyrok ETPC (wielka izba) z 1 grudnia 2020 r. w sprawie *Guðmundur Andri Ástráðsson przeciwko Islandii*, skarga nr 26374/18.

¹¹⁵ Zob. rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy CM/Rec(2010)12 z 17 listopada 2010 r., *Judges: Independence, Efficiency and Responsibilities*, pkt 46–48 załącznika.

Żadnego z wyroków ETPC nie można także odbierać jako „narzucania” Polsce rozwiązań sprzecznych z jej Konstytucją i tradycjami ustrojowymi. W przeważającym zakresie naruszenia Konwencji w sprawach polskich były bowiem wynikiem naruszania przez polskie władze norm wynikających z Konstytucji RP i podejmowania działań w złej wierze. Fakt działania polskich władz w złej wierze został bezpośrednio stwierdzony przez ETPC w sprawie *Juszczyszyn przeciwko Polsce*, w której Trybunał po raz pierwszy orzekł o naruszeniu przez Polskę art. 18 EKPC. Naruszenie tego przepisu było spowodowane tym, że ograniczenie praw sędziego w związku z zawieszeniem go w urzędzie było w istocie motywowane dążeniem władz do odstraszenia go od oceniania prawidłowości powołań innych sędziów, co było celem naruszającym zasadę niezawisłości sędziowskiej, a przez to niedopuszczalnym na gruncie EKPC¹¹⁶. Także jednak w wielu innych orzeczeniach ETPC brał pod uwagę to, że działania polskich władz w odniesieniu do władzy sądowniczej były nacechowane złą wiarą i zmierzały do osiągnięcia celów niezgodnych z Konwencją, tj. przede wszystkim politycznego podporządkowania sobie władzy sądowniczej. Przykładowo w sprawach takich jak *Reczkowicz* czy *Advance Pharma* wskazywał choćby na arbitralność orzeczeń polskiego Trybunału Konstytucyjnego uzasadniającą pominięcie jego ustaleń¹¹⁷, w sprawie *Grzęda* – na kontekst wyznaczany przez ogół legislacyjnych i faktycznych działań organów polskich zmierzających do ograniczenia niezależności sądownictwa¹¹⁸, a w sprawach *Tuleya* czy *Żurek* – na szykanowanie niezawisłych sędziów z powodu formułowanej przez nich publicznie krytyki działań władz naruszających standardy niezależności sądownictwa¹¹⁹.

Uwzględnianie przez ETPC złej wiary organów krajowych można postrzegać w kontekście wspomnianego wcześniej proceduralnego podejścia do ochrony praw człowieka. Polskie władze nie mogły powoływać się na margines swobody po to, by usprawiedliwić działania nakierowane na niszczenie niezależności sądownictwa leżącej u podstaw konwencyjnego systemu ochrony wolności i praw jednostki. Nie mogą także skutecznie powołać się na zasadę subsydiarności¹²⁰, zakładającą, że w pierwszej kolejności to na organach krajowych ciąży obowiązek zapewnienia ochrony praw człowieka,

¹¹⁶ Zob. wyrok w sprawie *Juszczyszyn przeciwko Polsce*, pkt 317–338.

¹¹⁷ Zob. wyrok w sprawie *Reczkowicz przeciwko Polsce*, pkt 262; *Advance Pharma sp. z o.o. przeciwko Polsce*, pkt 318–319.

¹¹⁸ Zob. wyrok w sprawie *Grzęda przeciwko Polsce*, pkt 348.

¹¹⁹ Zob. wyroki w sprawach *Żurek przeciwko Polsce*, pkt 201–229; *Tuleya przeciwko Polsce*, pkt 519–546.

¹²⁰ Por. A. Mężykowska, *Konstytucja RP...*, s. 182–183.

gdyż doprowadzając do faktycznego upolitycznienia Trybunału Konstytucyjnego, pozbawiły ten organ możliwości prowadzenia jakiegokolwiek dialogu orzeczniczego z ETPC. Także często przywoływane przez poprzedni polski rząd argumenty prawnoporównawcze, mające na celu wykazanie, że wdrażane przezeń kontrowersyjne reformy niewiele różnią się od np. rozwiązań obowiązujących w Niemczech czy Hiszpanii¹²¹, nie mogły odnieść sukcesu. Trybunał zdaje sobie bowiem sprawę z odmiennego kontekstu i celów, jakie leżały u reform wprowadzanych w Polsce. Ignorowanie okoliczności świadczących o jednoznacznych intencjach polskich władz byłoby przejawem oderwanego od rzeczywistości formalizmu. Tymczasem Trybunał od lat podkreśla, że badając, czy w danej sprawie doszło do naruszenia EKPC, nie może kierować się tylko pozorami¹²².

5. Podsumowanie

W świetle przeprowadzonej analizy określanie ETPC mianem europejskiego sądu konstytucyjnego można uznać za zasadne. Oczywiście, należy pamiętać, że sformułowanie takie jest do pewnego stopnia metaforą – nie chodzi w nim przecież o to, że Rada Europy jest swego rodzaju państwem, a EKPC jego konstytucją. Ma ono raczej na celu podkreślenie, że faktyczna rola ETPC wykracza poza rozstrzyganie zawisłych przed nim spraw jednostkowych. Orzecznictwo Trybunału w istotny sposób oddziałuje także na krajowe systemy prawne, w tym nawet i porządki konstytucyjne. Europejski Trybunał Praw Człowieka kreuje ogólnoeuropejskie standardy, których implementacja może niekiedy wymagać zmian konstytucyjnych. Jednocześnie wyznacza pewne granice, których nie można przekraczać nawet na drodze zmiany konstytucji. Ponadto, choć w przeciwieństwie do klasycznych sądów konstytucyjnych ETPC nie dokonuje abstrakcyjnej kontroli norm, to jednak niezrządkiem pośrednio analizuje „konwencyjność” krajowych przepisów. Innymi słowy, jak zauważyli S. Greer i L. Wildhaber, pod wieloma względami „ETPC rozstrzyga zasadniczo te same kwestie, co krajowy sąd najwyższy lub sąd

¹²¹ Zob. np. „W Polsce KRS jest sformułowana jak w Hiszpanii”. Kaleta o „podwójnych standardach” organów UE, Polskieradio24.pl, 21 lipca 2021 r., < <https://polskieradio24.pl/arttykul/2776705,w-polsce-krs-jest-sformulowana-jak-w-hiszpanii-kaleta-o-podwojnych-standardach-organow-ue> >, dostęp: 25 lutego 2024 r.

¹²² Zob. np. wyrok ETPC (wielka izba) z 20 października 2015 r. w sprawie *Dvorski przeciwko Chorwacji*, skarga nr 25703/11, pkt 82.

konstytucyjny, a także w bardzo podobny sposób”¹²³. Niemniej, występując w roli „europejskiego sądu konstytucyjnego”, ETPC musi respektować granice swoich kompetencji, wynikające m.in. z zasady subsydiarności i związanej z nią doktryny marginesu swobody.

Rolę ETPC jako „europejskiego sądu konstytucyjnego” najlepiej widać na przykładzie takich wyroków, w których dokonywał on kontroli ingerencji w wolności i prawa człowieka mających swe źródło w przepisach krajowych konstytucji lub które dotyczyły istotnych zagadnień ustrojowych związanych choćby z organizacją sądownictwa czy prawem wyborczym. Niewątpliwie w tym kontekście można rozpatrywać także orzecznictwo Trybunału w sprawach dotyczących kryzysu praworządności w Polsce. Wobec faktycznego paraliżu TK to właśnie ETPC, wspólnie z TSUE, musiał zareagować na kolejne wątpliwe posunięcia polskich władz, a przez to przyczynić się nie tylko do ochrony praw indywidualnych skarżących, ale pośrednio także do obrony polskiej Konstytucji. Oczywiście do 2023 r. skuteczność tych działań Trybunału była niewysoka, ponieważ z powodu braku woli politycznej polskich władz wyroki Trybunału nie były wykonywane na poziomie generalnym. Nowy rząd zadeklarował jednak, że przywrócenie praworządności poprzez wykonanie wyroków TSUE i ETPC będzie stanowiło jeden z jego priorytetów¹²⁴. W tej sytuacji można się spodziewać, że w nadchodzących latach ETPC będzie miał okazję do realizacji swojej roli „europejskiego sądu konstytucyjnego” na jeszcze jednej płaszczyźnie. Jak się bowiem wydaje, wobec trudnego do odbudowy upadku autorytetu polskiego Trybunału Konstytucyjnego, to właśnie ETPC, jako „europejski sąd konstytucyjny”, będzie organem, od którego może najwięcej zależeć przy ustalaniu, co jest dopuszczalne, a co nie w procesie odbudowy praworządności.

¹²³ S. Greer, L. Wildhaber, *Revisiting...*, s. 668.

¹²⁴ Zob. Listy Ministra Radosława Sikorskiego do Przewodniczącej Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz do Komitetu Ministrów Rady Europy, komunikat prasowy z 15 grudnia 2023 r., <<https://www.gov.pl/web/dyplomacja/listy-ministra-radoslaw-sikorskiego-do-przewodniczacej-europejskiego-trybunalu-praw-czlowieka-oraz-do-komitetu-ministrow-rady-europy>>, dostęp: 25 lutego 2024 r.

Abstract

European Court of Human Rights as a European constitutional court

The article presents arguments in favor of defining the European Court of Human Rights as a “European constitutional court,” and from that angle analyzes its approach to the rule of law crisis in Poland. Although the ECtHR does not rule based on constitution nor has the competence for abstract control of the “conventionality” of normative acts, voices in the literature have long argued that calling it a “European constitutional court” is not unfounded. There are several arguments supporting this view. The Court often indirectly or directly analyzes the “conventionality” of national legislation when addressing specific cases. Moreover, even though the ECtHR does not have the power to annul laws, its rulings frequently lead to legislative changes in European countries. The Court’s function cannot be narrowed down to resolving individual cases before it; through its jurisprudence, it develops new standards and significantly affects national legal systems. However, the ECtHR’s role as a “European constitutional court” is limited by factors such as the substantive scope of the convention itself, the principle of subsidiarity, and the related doctrine of the margin of appreciation. In recent years, a significant challenge for the ECtHR as a “European constitutional court” has been the rule of law crisis in Poland. Given the actual paralysis of the Polish Constitutional Tribunal, the ECtHR had to resolve a number of important issues, especially attacks on judicial independence. Often, violations of the Convention concerning threats to judicial independence resulted from the Polish authorities violating norms derived from the Polish Constitution and undertaking actions in bad faith, which the Court itself recognized in its rulings. In this way, it contributed not only to the protection of freedoms and rights guaranteed in the Convention but also to the defense of the Polish Constitution.

Keywords: ECtHR, ECHR, “European constitutional court”, rule of law

MARCIN SZWED <https://orcid.org/0000-0002-7692-7043>

Doktor nauk prawnych (Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego), LLM w dziedzinie prawa konstytucyjnego porównawczego (Central European University). Adiunkt w Katedrze Prawa Konstytucyjnego WPIA UW.

Bibliografia

- A Europe of Rights: The Impact of the ECHR on National Legal Systems*, eds. H. Keller, A. Stone Sweet, Oxford 2008.
- Arnardóttir O.M., *Res Interpretata, Erga Omnes Effect and the Role of the Margin of Appreciation in Giving Domestic Effect to the Judgments of the European Court of Human Rights*, „European Journal of International Law” 2017, vol. 28, nr 3.
- Bodnar A., Filipek P., *Time Is of the Essence: The European Approach Towards the Rule of Law in Poland Should Not Only Focus on Budgetary Discussions*, „VerfassungsBlog”, 30 listopada 2020 r., < <https://verfassungsblog.de/time-is-of-the-essence/> >, dostęp: 25 lutego 2024 r.
- Bodnar A., *Wykonywanie orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Wymiar instytucjonalny*, Warszawa 2018.
- Bogdandy A. von, Krenn C., *ECJ and ECtHR: Two Senates of Europe’s Constitutional Jurisdiction*, w: *Constitutional Adjudication: Common Themes and Challenges*, eds. A. von Bogdandy, P.M. Huber, C. Grabenwarter, Oxford University Press, 2023 (serie: The Max Planck Handbooks in European Public Law, vol. 4).
- Bourgeois S., *The Implementation of the European Convention on Human Rights at the Domestic Level*, w: A. Cozzi, A. Sykiotou, D. Rajska, I. Krstic, M. Filatova, N. Katic, P. Bard, S. Bourgeois, *Comparative Study on the Implementation of the ECHR at the National Level*, Belgrade 2016, < <https://rm.coe.int/16806fbc14> >, dostęp: 24 lutego 2024 r.
- Breuer M., ‘Principled Resistance’ Meets ‘Ultra Vires’: New Techniques in Opposing ECtHR Judgments, „Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht” 2022, vol. 82, nr 3.
- Çalı B., *Coping with Crisis: Whither the Variable Geometry in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, „Wisconsin International Law Journal” 2018, vol. 35, nr 2.
- Dzehtsiarou K., *European Consensus and the Legitimacy of the European Court of Human Rights*, Cambridge 2015.
- Garlicki L., *Wartości lokalne a orzecznictwo ponadnarodowe – „kulturowy margines oceny” w orzecznictwie strasburskim?*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2008, nr 4.
- Garlicki L., Garlicka Z.A., *External Review of Constitutional Amendments? International Law as a Norm of Reference*, „Israel Law Review” 2011, vol. 44, nr 3.
- Gentile G., Sartori D., *Interim Measures as ‘Weapons of Democracy’ in the European Legal Space*, „European Human Rights Law Review” 2023, nr 1.
- Gerards J., *Abstract and Concrete Reasonableness Review by the European Court of Human Rights*, „European Convention on Human Rights Law Review” 2020, vol. 1, nr 2.
- Gerards J., *The European Court of Human Rights*, w: *Comparative Constitutional Reasoning*, eds. A. Jakab, A. Dyevre, G. Itzcovich, Cambridge University Press, 2017.

- Greene J., *The Supreme Court as a Constitutional Court*, „Harvard Law Review” 2014, vol. 128.
- Greer S., Wildhaber L., *Revisiting the Debate About ‘Constitutionalising’ the European Court of Human Rights*, „Human Rights Law Review” 2012, vol. 12, nr 4.
- Harmsen R., *The European Court of Human Rights as a ‘Constitutional Court’: Definitional Debates and the Dynamics of Reform*, w: *Judges, Transition, and Human Rights*, eds. J. Morison, K. McEvoy, G. Anthony, Oxford University Press, 2007.
- Kamiński I.C., *Konstytucja krajowa (prawo krajowe) jako przeszkoda w wykonaniu i uwzględnieniu orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – uwagi o wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 6/21*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2022, nr 8.
- Keller H., Marti C., *Reconceptualizing Implementation: The Judicialization of the Execution of the European Court of Human Rights’ Judgments*, „The European Journal of International Law” 2016, vol. 26, nr 4.
- Kosař D., Petrov J., *The Architecture of the Strasbourg System of Human Rights: The Crucial Role of the Domestic Level and the Constitutional Courts in Particular*, „Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht” 2017, vol. 77, nr 3.
- Krzyżanowska-Mierzewska M., *Proceduralna reakcja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na kryzys praworządności w Polsce*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2023, nr 2.
- Lautenbach G., *The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights*, Oxford 2013.
- Leloup M., *Not Just a Simple Civil Servant: The Right of Access to a Court of Judges in the Recent Case Law of the ECtHR*, „European Convention on Human Rights Law Review” 2022, vol. 4, nr 1.
- Londras F. de, *Dual Functionality and the Persistent Frailty of the European Court of Human Rights*, „European Human Rights Law Review” 2013, nr 1.
- Martinico G., *Is the European Convention Going to Be ‘Supreme’? A Comparative-Constitutional Overview of ECHR and EU Law Before National Courts*, „The European Journal of International Law” 2012, vol. 23, nr 2.
- Mężykowska A., *Konstytucja RP w perspektywie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Studia Prawnicze” 2022, nr 2.
- Paris D., *Allies and Counterbalances Constitutional Courts and the European Court of Human Rights: A Comparative Perspective*, „Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht” 2017, vol. 77, nr 3.
- Paris D., *The Impact of EU Law and the ECHR on National Constitutional Adjudication in the European Legal Space*, w: *Constitutional Adjudication: Common Themes and Challenges*, eds. A. von Bogdandy, P.M. Huber, C. Grabenwarter, Oxford University Press, 2023 (serie: The Max Planck Handbooks in European Public Law, vol. 4).

- Petrov J., *Unpacking the Partnership: Typology of Constitutional Courts' Roles in Implementation of the European Court of Human Rights' Case Law*, „European Constitutional Law Review” 2018, vol. 14, nr 3.
- Pinto de Albuquerque P., *The European Court of Human Rights as the European Constitutional Court, w: Towards a Universal Justice? Putting International Courts and Jurisdictions into Perspective*, ed. D. Moura Vicente, Leiden 2016.
- Płoszka A., *It Never Rains But it Pours. The Polish Constitutional Tribunal Declares the European Convention on Human Rights Unconstitutional*, „Hague Journal on the Rule of Law” 2023, vol. 15, nr 1.
- Principled Resistance to ECtHR Judgments – A New Paradigm?*, ed. M. Breuer, Springer, 2019.
- Pyziak-Szafnicka M., *Trybunał Konstytucyjny á rebours*, „Państwo i Prawo” 2020, z. 5.
- Roznai Y., *The Theory and Practice of ‘Supra-Constitutional’ Limits on Constitutional Amendments*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2013, vol. 62, nr 3.
- Sadurski W., *Partnering with Strasbourg: Constitutionalization of the European Court of Human Rights, the Accession of Central and East European States to the Council of Europe, and the Idea of Pilot Judgments*, Sydney Law School Research Paper No. 08/135, „EUI Working Papers LAW” 2008, nr 33.
- Sadurski W., *Poland's Constitutional Breakdown*, Oxford 2019.
- Sadurski W., *Polish Constitutional Tribunal Under PiS: From an Activist Court, to a Paralysed Tribunal, to a Governmental Enabler*, „Hague Journal on the Rule of Law” 2018, vol. 11, nr 1.
- Sadurski W., *Quasi-constitutional Court of Human Rights for Europe? Comments on Geir Ulfstein*, „Global Constitutionalism” 2021, vol. 10, nr 1.
- Sloot B. van der, *The Quality of Law: How the European Court of Human Rights Gradually Became a European Constitutional Court for Privacy Cases*, „Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law” 2020, vol. 11, nr 2.
- Spano R., *Zasada rządów prawa jako gwiazda przewodnia w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – trybunał strasburski a niezawisłość sądownictwa*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 5.
- Spano R., *The Future of the European Court of Human Rights – Subsidiarity, Process-Based Review and the Rule of Law*, „Human Rights Law Review” 2018, vol. 18, nr 3.
- Stone Sweet A., *Constitutional Courts*, w: *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, eds. M. Rosenfeld, A. Sajó, Oxford University Press, 2012.
- Stone Sweet A., *On the Constitutionalisation of the Convention: The European Court of Human Rights as a Constitutional Court*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” 2009, vol. 80.
- Szwed M., *The Polish Constitutional Tribunal Crisis from the Perspective of the European Convention on Human Rights: ECtHR 7 May 2021, No. 4907/18, Xero Flor w Polsce sp. z o.o. v Poland*, „European Constitutional Law Review” 2022, vol. 18, nr 1.

- Ulfstein G., *Transnational Constitutional Aspects of the European Court of Human Rights*, „Global Constitutionalism” 2021, vol. 10, nr 1.
- Vášek M., *Constitutional Jurisdiction and Protection of Fundamental Rights in Europe*, w: *Constitutional Adjudication: Common Themes and Challenges*, eds. A. von Bogdandy, P.M. Huber, C. Grabenwarter, Oxford University Press, 2023 (serie: The Max Planck Handbooks in European Public Law, vol. 4).
- Velaers J., *Constitutional Versus International Protection of Human Rights: Added Value or Redundancy? The Belgian Case, in the Light of the Advisory Practice of the Venice Commission*, „Revue interdisciplinaire d'études juridiques” 2016, vol. 77, nr 2.
- Villiger M., *The European Court of Human Rights and Its Role in the European Legal Order*, „Zeitschrift für Europarechtliche Studien” 2017, vol. 20, nr 4.
- Wiśniewski A., *Europejski Trybunał Praw Człowieka i demokracja*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, nr 4.
- Wojtyczek K., *Precedent in the System of the European Convention on Human Rights*, w: *Constitutional Law and Precedent International Perspectives on Case-based Reasoning*, ed. M. Florczak-Wątor, London 2022.
- Wolny M., Szuleka M., *Narzędzie w rękach władzy. Funkcjonowanie Trybunału Konstytucyjnego w latach 2016–2021*, Warszawa 2021, < <https://archiwum.hfhr.pl/wp-content/uploads/2021/08/TK-narzedzie-w-rekach-wladzy-FIN.pdf> >, dostęp: 25 lutego 2024 r.
- Zand J., *The Concept of Democracy and the European Convention on Human Rights*, „University of Baltimore Journal of International Law” 2017, vol. 5, nr 2.